

Luratanakata yatiyaña¹
2015 marana Chile Markana kunjamasapa apnaqataski kamachinakaxa jaqinakaru suma amuyxatasa qamayirinakaxa

jach'a amtawinakampi apthapita ukhamaraki jaqinakaru kamachirjama suma uñjirinakampi.

Jan wali luratanakat ukhmaraki suma gamaña jaqitaki utjawinakapa

Jichhaxa, Chile markana juk'a jaqikiwa sapsaspaxa jani wali lurawinakaxa janiwa ch'amakiti sasinasa. Jani ukasti Penta, Caval, SQM ukhamaraki Corpesca jupanakaxa jani wali lurawinakapatsa walja arusuyapxi, ukatpi mayampisa suma amuyusa lup'iyipxixa kunamasa qullqinakatsa ukhamaraki markanakana kamachinaka apnaqirinakasa, suma apnaqatañapataki, taqi irnaqaña utanakatsa ukhamaraki kamachinaka sarayirinakarsa ch'amacht'ayasa mayampi sartayañataki sapa lurawinakampisa. Ukata, INDH jupanakaxa suma uñjapxixa aka lurawinakana kamachinakapasa jach'a markanana lurawinakaparjama ukata suma qhananchayasa jani mayampi utjañapataki jani wali lurawinakaxa ukatpi suma uñjasa apnaqataskiwa Chile Markana p'iqinchirina Yanapiripampisa jani wali lurawinaka jani utjañapataki uñt'atanakat yatiwinaka janwali tuqita apsuña, qullqinakata jani walitaki apnaqañanakatsa, (akat nayraqatarsti "Consejo Engel" o "el Consejo" satarakiwa).

Jani waliru qullqilaukutsa lurañanaka jani utjañapatixa, INDH jupanakaruxa ancha llakiyapxi taqi jani wali lurawinakas kunalaykutixa Piq'inchiri Jach'a Marcaru irpirinakasa janiwa kunsaluraña atkapxiti, kunapachatixa janiwa suma amtawinakarusa purkapxiti. Ukatpi qullqilaykuta jani wali lurañanakasa munapxaspawa markapata arsusiri jajllita piqinchiri irpirinakarusa, ukatpi suma amtawinkampisa mayaptayasa kamachimpisa apxatatañapawa taqintakisa.

Maynitakiki apthapisa sartasiña munirinaktakisa, INDH jupnakatakixa aka jani wali lurawinakaxa nayraqatapiniwa Chile markana askichataxi kamachirxama, jaqinakaru taqi ukanakata uñt'ayasa, taqi ukanakatsti, INDH jupanakaxa uñjapxiwa kamachirjama juchañchatankatsa janiwa taqintakikiti, markanakata arsuri kamachinaka uñjiri jach'a utansa, ukhamaraki markapata arsuri jajllita p'iqinchirixa janiw arsuñapakiti kunalaykutixa uka taypina wilamasinakapi utjaspa ukaxa jani maynitakiki apthapisa sartañapataki Markapata arsuri piqinchiririnakaru yanapañanakata aka lurawixa qillqataniwa. Ukhmasti, markapata arsusiñapataki jajlliñataxisa uka wakichawinakansa irnaqaña utanakasa qullqimpi yanapaskapxi, INDH jupanakatakixa janiwa utjañapakiti irnaqaña utataypinakata qullqimpi yanapañanakasa uka Markapata arsuri piqinchirinaka jajlliñatakisa. Jichhaxa P'iqinchirinakaxa aka kamachinaka askichkapaspa ukasti, INDH

---

¹ Aka.lurata yatiyawixa wakichataskiwa taqi sarnaqawinaka utjirinakata, jaytjatanakata aka lurawinakaxa. Suma amuyusa uñjatañatakiwa INDH jupanakaxa uñjayaniwa sapa sapa lurawinaka, ukatakisti ampi suma saräpxma taqi 2015 lurawinakpacharu. Uka tuqita parlasinsti, janiwa aka lurata yatiyawixa chiqa lurawjamasa uñjayatañapakiti, kuna laykutixa suma uñjatañapawa chiqa lurata laphinkirinakana.

jupanakatakixa walispawa, khilitixa yanapaña muniriki jupanakaxa sutipa uskupxaspa qhawqhampisa yanapani uka qillqantasasa. khilititixa jajllitaña munkani markapata arusipxañataki ukasti jupanakaxa nayraqataxa khiti taypita arsusirinakatsa jupaxa qillqantasitaskanixa, INDH jupanakaxa walispawa aka amtawinakaxa amtatañapawa p'iqinchiri taypinakata , ukaxa tantachawi taypina paralakitañapawa, ukatpi aka taypita suma qhanañapawa aka amtawixa taqi arsukipirinakatakisa. Ukhamaraki, aka sarayiri utasa munarakiwa qillqant'asiñasa janiwa qullqitsa utjañapakiti inakiñapawa, ukhamaspa ukasti taqi markana qamiri jaqinakatakisa askispawa aka amtawinakaxa.

INDH jupanakaxa llakisita jikxatasipxaraki kunalaykutixa janiwa kunsalurkapxiti yanapiri Engel sata suma sartañapataki, ukhamaraki p'iqinchiri markata arsusirinakasa ukatuqinakatsa.

jach'a amtawinakampi apthapita ukhamaraki jaqinakaru kamachirjama suma uñjirinakampi.

Aka lurawina uñjataskiwa aka marana walja kamachinaka sartayatanaka, uka wakichata kamachinaxa jichhakamaxa parlakipataskiwa, ukhamaraki markapata arsusirina lurawinakapatsa, jani ukasti aka apnaqawinakansa sapa maynisa mayjawa amtasiptana, ukhamasti khiti taypita arsusirinakapchi ukasa jupanaktaypitasa Chile markaxa sartayañapawa taqi kamachinakampisa **jaqinakaru kamachirjama suma uñjañatakisa.** Aka taypitsti, suma amuyumpisa jajllitañapawa aka amtawixa kawkinisa **jach'a amtawinakampi apthapitañataki jani ukasti** kamachirjama parlakipañapataki aka pä amtawisti p'iqinchirinakaxa parlakipaskapxiwa, jani suma amuyusisaki taqi jach'a markana luratanaksa uñjataski.

Taqi amtawinaka ukhamaraki suma qamaña jaqitaki utjawinapakata

Nayraqata marana luratanakata wakichatanakanxa, INDH jupanakaxa uñt'ayapxiwa sasina mä jach'a markana taqi amtawinakasa maya amtawi apsutakiñapawa taqi jaqina amuyawinapakana arxatirina arunakaparu ch'amacht'añataki ukatsti utjarakpana jaqinakataki yaqha wakichawi inuqañanaka. Ukatpi octubre paxsinxa 2015 marana Jach'a Markan p'iqinchiriripirixasiwa taqi sartawi jach'a amtawinakata ukhamaraki kunjamas luratani uka qillqata kamachinaka utjirinaka mayjaptayañtiki. Jach'a Markana p'iqinchirina sawipaxa janiwa suma qhanakiti, kunamasa qalltañtiki luratani ukanakasa, aka pusiri qillqata qalltirinakansa jani suma qhanikiti (Yatiqirinakaru suma arsusipxañapataki markapat laykus yatichawinakasa utjañapawa Ukhamaraki suma kamachi; Jaqinakampi parlakipaña, suma qhanant'ayasa, jani kitinpisa satakasinsa; Machaqa amtawinkatakisa wakichawinakasa jaqinakata taypitasa churatañapawa Jach'a Markana p'iqinchiriparusa; Ukhamaraki jach'a amtawinaka machaqa jach'a kamachi amtawinakalurañtiki) Ukan uskutañapawa taqi jaqinakana amuyusiwinakapata, ukana utjañapapiniwa uschata pisiptayata jaqinakana arsuwinakapaxa, ukansti, "Yatiqirinakaru suma arsusipxañapataki markapata laykusa yatichawinakasa utjañapawa" ukansti wali suma qamañasa utjañaparakiwa, ukhamaraki taqi ukasa qhanañapawa taqini suma amusiñapataki, janiwa khilitakisa intintañasa ch'amañapakiti, ukhamaraki yaqha arunakampisa qillqatañapawa.

Aka tuqita parlasinsti wakichata qillqata kamachinakasa iyawsatañapatakixa, Amtawinaka sumaru sarayiri **P'iqinchiri Tantachasiña Jach'a Utana** jajllinapawa aka Comisión Bicameral sata ukataypina utjaskiwa jach'a markata kamachi saririnaka (Senadores) ukhamaraki Markapata arsusi irpirinaka (Diputados), ukhamaraki mä jach'a tantachawi taypita ukana utjañapawa markapata arsusirinaka ukhamaraki taqi arsusiña muniri jaqinakasa, mä jch'a tantachawi taqi markanaka jaqinakampisa jani ukasti utjañapawa jaqinaka amtawi taypita jajllitañanaka kunatakitixa taqi markapi uka kimsa amtawinaksa kawknirisa walixa uka jajllisiñapaxa. INDH jupanakaxa, 2014 marana lurawinakapanxa sapxiwa, kunjamasa apnaqataskani jach'a markana kamachinakapaxa, taqi aka kamachinaka apanaqawinakaxa sarayatañapawa amtawinakarjama. Ukaxa yatiñaspawa; (i) Taqi markanakana lurawinakapata uñt'atañapawa; (ii) Taqi amtawinkatsa taqi markasa arsusipxañapawa; (iii) Jisk'achata jaqinakasa arsusipxañapawa; (iv) Mayakiñapawa chachampi warmimpisa; (v) sutiparjama uraqinakata uñjirinaka; (vi) qhana yatiyawinkatsa taqintakiñapawa; e (vii) mä sapa amtawitaki jajlliwikiwa, ukhamaraki, ukataypita jajllisiñasa janiwa ch'amañapakiti, taqina suma amayusipxañapataki.

Mä jakhuchawi qillqatatsa payäru apayiri mayjaptaña

Mä jakhuchawi qillqatatsa payäru apayirixa ancha jaqinakarü arusiyapxi, ukhamaraki yaqhakunanakatsa, jani utjarakiti yanapt'awixa warminakarü markapata arsuri apsuñatakisa ukhamaraki ayllu markanakana qamiri jaqinakatakisa. Ukatpi, walispaxa mayjaptañaxa mä jakhuchawi qillqatatsa payäru apayirinakaxa ukasti luratañapawa taqi markapata arsusiña muniri yant'irinatakisa utjañapawa. Taqimpisa, aka lurawi jajlliwinakasti lurataniwa aka (2017) jutiri marana markapata arsusiri jajllitaki.

INDH jupanakaxa sapxiwa taqi kamachpachasti satarakiwa "akapachtakixa suma amtawinaka utjañapawa" aka lurawisti phuqhayatañapawa taqi jaqinaka suma qamñapatakixa yanapt'añtaki chacha warmisa mayakiñapawa jani jisk'achayasisa taqi lurawinakatsa ukata markapata arsusitakisa jajllitañaparakiwa.

Taqi jaqinakarusa aski uñjaña

Enero phaxsina 2015 marana jach'a markana amtawinakapa sartayiri p'iqinchirixa uñt'ayiwä mä Kamachi "Juchanchayañanakaxa jasanhayataskiwa lunthatanakarusa, jani jupankiri ukanaksa jupataki jaytiri jupanakatakixa askichatañapawa ratuki katuntasa juchapata jist'antañataki" (9885-07 yatiyawü). INDH Jupanakaxa sapxiwa taqi kamachinaka wakichawinakasa mayjaptayatañapawa taqi juchawinakatakisa kamachinakasa thuruptayatañapawa, aka lurawisti jach'a markanakana kamachipi sarayirjamarsti qhiphärataxiwa siwa kunalaykutixa uka juchanchañaki utjaspa ukhamakiwa.

Mayirituquta, Aka wakichata lurawixa lurataskiwa Jach'a markana juchanchayirinaktaki kamachinaka mayjaptayañtaki aski juchanchawinakampi uka utana utjirinakatsa (Utana utjirinakatsa jupataki apasisa jaytasirtakisa, jaqinakarü usuchayasa lunthatañatsa, ukhamarki uywanaka lunthatañatsa). Uka wakichawi kamachixa, uñjayapxirakiwa juchhawinakaxa mayjawa juchanchayataski jani ukasti maynitakisti juchanchawinakasa

ancha thuruptayatawa janiwa taqinirusa mayäkjama juchayatakiti, uka juchawinakasa janiwa qhanstayatakiti juchaparjamasa taqintakisa kikapiti ukatpi aka wakichata lurawinxä sataskixa taqi juchawa utjirinakasa, taqintakisa mä sapa juchhanchawikiwa utjañapaxa taqintakisa.

Aka Wakichawi lurataxa thaqhaskarakiwa juchanchayañanaka apxatañtaki atipasisa t'ijsuri yanapirinakrusa, jupanakatakixa juchanchawinkaxa utjañapawa ukatsa jist'antatañaparakiwa (140 amtawina jach'a markana juchanchayirinakata), uka jaqixa utjanijchi "walja juchapata jark'ata uñjataski ukasti". Ukaxa p'akjiwa suma sarnaqawsa, ukatwa jupaxa jist'antataspawa walja juchawinakapatsa uñjatatsa jani ukasa juchapatsa janiwa juchhanchayatakiti, ukata apayaniwa mayampi uñt'ayañanaka ukatsa janiwa wali uñjatamakiti ukhama uñjatawa.

Aka Wakichawi lurataxa lurarakiwa mä jaqi chimpu nayraqata uñjañataki jani ukasa utjaskiwa 85 amtawina jach'a markana juchanchayirinakata. Aka qhiphürinkiristi, INDH jupana uñjataparjama, taqi ch'amampisa churiwa policia jupanakarusa jaqi chimpunaka mayiñpataki, ukata policia jupanakaxa taqi ch'amampi churataxa lurañapatakisa, Ukata, jaqi chimpunaka mayisiñaxa inaymayawa ukhamaraki lurawinakapasa jilxatayatawa. Ukana juchawi thaqhañanakasa arsxatayiwa, aka machaqa jaqi chimpupa mayiñaxa taqintakisa mayakjama uñjatañapawa jani khitiru jisk'achayasa, jaqinakaru chimpupa mayiñaxa ch'amanchayata Policia taypitaxa, utjiwa jan suma amuyusa uñjatanakasa.

Tukuyañtakisti, uka wakichawi lurawiste mayjaptayaña munaski 85 amtawi CPP sata ukana lurañapawa policia jupanakaxa jaqi chimpunakapa mayitanaka utjirinakatsa "juchani jaqixa juchpata jist'antaña suyataski ukaxa". Uka juchawi uñjatanakaxa janiwa wali amuyjamatakiwa taqi ukanakasa arxsayiwa jaqinakarusa

Imillanaka yuqallanakana Jach'a Markana Amuyt'awi

14 uruna marzo paxsina 2014 maransti, kamachi taypitsta N° 2131, yuriyatawa mä tantachata Imillanaka yuqallanakana Jach'a Markana Amuyt'awinakansa. Uka tantachawixa Jach'a P'iqinchiri irpiriru amuyuyañapatakiwa kamachinaka sumaru apayañataki, imillanakana yuqallanakana amtawinkapxa suma uñjasasa sartayatañapawa Chile markana. kunalaykutixa aka parljawinakaxa utjañapawa walja tantachata utjirinakampisa imillanakata yuqallanakata parlakipatañapataki. Jacha Tantachawi taypitasa kimsa jach'a lurañanakawa utjaski: (i) *Machaqa kamachi jach'a markaru sarayiri, amtawinak kamachirjama jach'aptayaña*; (ii) Imaqata kamachinakasa suma jark'atañapawa (iii) kamachinakasa Chiqañapawa, ukatasa taqintakiñapawa, *taqi ukaxa ch'amanchayawa ukhamaraki jilaptayañawa jisq'atpacha suma jark'asa Chile Markaxa jumampi jilaski, ukhamaraki yaqha matawinakampisa*. Aka taypi Irawinakatpi septiembre paxsina 2015 maranxa, P'iqinchiri jach'a irpirixa uñjayiwa mä kamachi wakichawi imillanaka yuqalanakaru suma uñjatañapataki (N° 950-363 apayawina).

Wakichata uñjayatanakaxa suma uñjatañapawa. Taqimpisa, Payiri amtawinxä sarakiwa "Jach'a marka ampnaqirinakampisa taqi masinakapampisa ukhamaraki taqi

markanakampisa yaqatañapawa, yanakawinakampisa suma uñjasa imaqata kamachinaksa imillanaka yuqallanaktakisa”. Jani ukasti wilamasimpi ukhamaraki markamasi taypinakampisa jupanakawa yamapañapaxa suma uñjasa nayraqataru aka imillanaka uqallanaka suma qamasipxañapatakisa, ukhamaraki janiw jach’a maraka apnaqiriruki juchax purkaniti jani ukasti Jach’a markarpachawa juchawinakaxa purinixa taqi uka kamachinakaxa jani wali apnaqatajchi ukasa, ukata amtawinakanxa utjañapawa yaqha apniqir p’iqinchir markanakarusa.

Ukhamaraki, walispawa aka kamachinxä mayata mayata uñakipañasa, mä tuqunsti, Yuqallanka ukhamaraki imillanaka, ukatsti, q’axu waynanaka, ukatpi tunka pusini marani jaqinakatakisti lurawinakapatsa suma uñjasa ch’amacht’ayatañapawa, kunalaykutixa uka maraninxä juchanisa jikxatasipxarakiwa, aka kamachi masinakarü arxatiri utjirinakärxa walispawa apaxatañaxa aka mayjachawinakaxa. Ukatpi, wakichata kamachixa siwa jach’a Markan kamachinakaxa imillanakataki yuqallanaktakixa phuqayatañapawa (PNN) ukatwa, taqi utjirimpi, aka lurawinakax jaqinakarü sum añjayasa sarayirinakawa uñjapxi, ukat uñjañarakiwa kunamasa apnaqataskani Jach’a Markana jaqinakarü sum uñjayirinakampi apaxaniwa jacha kamachi sarayirimpi jaqinakarü suma uñjayasa.

Warminakana amtaña jach’a uta

Kimasaqallqu uruna marzo paxina 2015 marana, taqi warminakana urupanxa, aruskapapxiwa mä kamachi 20.820 luratawa warmainakana amtaña jach’a uta ukhamaraki chacha warmisa mä chiqañapakixa, uka iwaxatana “Jach’a p’iqinchiri irpiriru yanapaña wakichawinakampisa, wakiyawañapawa amuyumpisa marka apnaqiri arsusirinakampisa, wakichawi lurawinakampisa nayraqataru sartañapataki warminaka chachanaka mä chiqaru, ukhamaraki jisk’achawinakasa janiwa utjañapakiti warminakatakixa” (mayiri amtawina).

Utjañapawa Warminakana amtaña jach’a utasa ukhamaraki chacha warmisa mä amtawiruki ukata ch’amamtayasa kamachinaka utjirinakärxa, walja lurawinakampi apxatatasä jach’a Markansa ukhamaraki taqi markanakansa lurasinsa kamachinakampi apxatasasa, ukata uka kamachimpisa sumar sarayasa nayraqataru apañawa yaqha amtaña jach’a utanakampisa, taqi ukanakasa warminakarü suma qamayañtakisa.

Yaqhatuqu markanakata apanita jaqinakana parlakipaña tantachañtuqu

Yaqhatuqu markanakata apanita jaqinakana parlakipaña tantachañtuqu (MITP) ukaxa yuriyatawa 2008 marana N°2821 kamachi taypita, utjarakiwa mä tantachata yanapirinaka jach’a marka taypitpachasa ukhamaraki taqi jisk’a marka taypitsa, taqi ukaxa apataskiwa Jach’a Marka sarayiri taypita ukhamaraki suma kamachi sarayirinakampisa. Aka maransti INDH jupanakax uñtayapxiwa Jach’a Markana Kamachi Apnaqirinakasa ukhamaraki Jach’a Marka Sarayirinakasa ukhamaraki Suma Kamachi sarayirinaka jupnakax uñjayapxiwa junio paxsina 2015 marana mä wakichata qillqata pankanaka jani yaqatuqita jaqinaka k’arimpi apaniñapataki ukhamaraki ukan qhanachayiwä kunjamasa uñjatani uka jaqinakaxa.

Yaqha markanakata puriri jaqinakataki tantachat yanapirinaka

INDH jupanakaxa sapxiwa mä maran wakichawi qillqata taypita ukana sapxiwa yaqha tuqutu puriri jaqinakaxa jani suma uñjata jiqhatasipxi. INDH Jupanakaxa yaqha markanakata puriri jaqinakataki tantachata yanapirinaka, yaqha markata puriri jaqi chimpu uñjirinakawa uka tantachawinaksa luraraki, ukanakana paqallqu tantachata irnaqawinakawinakampi, ukana utjaskiwa jaqinakaruru suma uñjayasa qamayiriri ukamaraki yaqha markata kamachinaka uñjirimpipi ukaxa lurayatarakiwa yaqha markata puriri jaqi chimpu uñjirinakampi ukhamaraki jach'a markana kamachi sarayirinakampisa. Ukata aka tantachawinsa ukhamaraki yaqha suxta tantachatanakampisa jawsapxiwa walja jach'a markana p'iqinchiri irpiri yanapirinakarusa (Jach'a markana kamachipa sarayirinakarusa ukhamaraki taqi lurawinaka sarayirinakarusa) kamachinaka sarayirinakaruru, yaqha markanakata uñjirinakampi ukhamaraki taqi jaqinakampisa, ukanaxa lurapxiwa mä marana suxta tantachawinaka, ukanakan uñjapxiwa suma yanapawi lurañanaka yaqha tuqut puriri jaqinakataki suma qamasipxañapataki. Aka kamachi lurawinaxa janiwa tukuyatakiti kunalaykutixa waljapachapuniwa qhiparpayataski aka kamachi lurawinaxa.

P'iqinchiri yanapiri Jaqinakaruru suma uñjayasa

INDH jupanakaxa sapxarakiwa walispawa Jach'a Markaruru Apañasa jaqinakaruru suma sarayasa yanapañasa, Jach'a markana kamachinaka sarayirisa wakichañapawa, lurawinaka jaqinakan qamawipa sumaru sarañapataki uka jach'a markana taqi kamachinakapsa akatuquta parlasinsa. Ukatpi, iyawsapxañapawa P'iqinchiri yanapiri Jaqinakaruru suma uñjiyiranakasa (akatnayraqataruxa p'iqinchiri yanapiri) aka lurawinaxa jach'a markatakisa mä jach'a sartawiwa ukatxa kamachinakasa suma uñjañapawa ukhamaraki suma jaqinakaruruñjasa qamayañataki.

Jani ukasti INDH jupanakaxa lurapxiwa aka amtawi jach'a P'iqinchiri irpiri taypitsa, ullañapawa taqi lurawinapakatsa jani ukasa uñjataskiwa suma jaqinakaruru sarayirinakampisa taqi ukanakaxa lurañanakapasa kamachinaka uñt'ayañtakiwa ukata jupanakaxa janiwa luraña atkipiti. Ukatwa, uchañaspawa mä kamachi ch'amacht'ayata jaqinakaruru suma qamayañataki ukata Jach'a Markapacha jaqinakaruru suma qamayañtaki, jichhakamaxa janiwa uka kamachi lurawinaxa Jach'a Markatakiki utjkiti. Ukatwa, kamachixa janiwa qhanakiti kawwikamasa puriñapaki ukanakatsa, INDH jupanakaxa sapxataynawa aka tuqunakata, jani ukasti kamachi satanakarjama luratañapataki (14 amtawirjama, a qillqata taypina)

(ONG) suma uñt'ayañawa jaqinakana arsusiñanakapasa ukhamaraki jaqinakaruru suma qamayirinaka uñjirinaka

Tantachata jaqinaka taypita suma uñt'ayañawa jaqinakana arsusiñanakapasa ukhamaraki jaqinakaruru suma qamayirinaka uñjiri jupanakaxa akatuqinakata suma irnaqasipxiwa jani ukasa jupanakaxa janiwa uñt'atakaxiti lurawinapakatsa jaqinakaruru arsusiñanakapata yanapiri ukhamaraki jaqinakaruru suma qamayirinaka uñjatankapatsa. Jani ukasti jupanakata jach'a marka sarayirtuqunaka parlataskiwa jupanakana lurawinapakata, uka uñjayawixa walispawa uñtayatasa aka jach'a markana ukaxa.

Jani ukaxa ONG jupanakana lurawipaxa kamachirjama sarayataski ukaxa walipuniskiwa, ukhamaraki yaqha tantachatanakapisa, lurapxiwa Jach'a Markana amtawinakampisa, walja tantachatanakasa wali llakisitarakiwa arsusipxaraki kunalaykutixa Jach'a Marka tuquta lurañanakasa kamachinaka uñt'ayañtaki ukhamaraki jiskt'añtaki ukatakikiwa, janiwa jupanakaxa lurañanakampisa yanapaña atkapiti.

Ukatwa, ONG kamachi sarayiri utjirinakanxa, ukaxa utjaskiwa kamachi utjiri arxatiri pankanakana ukhamaraki 20.500 kamachina jaqinakana tantachiwinakata ukhamaraki jaqinakana arsusiwinkampi lurawinaka taypita, ukhamaraki janiwa suma uñjatakiti kamachinarjama uka tantachatanakana luratanakapasa jaqinakaru arsusinankapa yanapasa sartayapxi ukhamaraki jaqinakaru sum qamañapataki yanapapxi. Jupanakana apnaqawinakapasti INDH jupanakatakixa walikiskiwa ukhamaraki yanapawinakasa utjañapapiniwa wakichatanaka suma uñjasa jaqinakana arsusiwinkapa uñt'ayasa sartañapataki, taqi ukasti yanapawinakampi jilxaptayasa sartayañawa taqi marka jaqinakampisa. Taqimpi, jichhakamaxa yanapawinakaxa jach'a markasana lurawi tuqunakatakiwa yanapawimpikiwa sarayataski.

Jaqinakana Imaqata kamachipa ukhamaraki taqi arsuri jaqinakampisa

Masinakapataki irnaqirinaka ukhamaraki suma jaqinakaru uñjasa qamayirinaka

Masimanakataki irnakañaru mantañaxa, taqi uka lurawinakaxa sarayatañapawa mä chiqaruki, ukanakana utjarakiwa mä pachaki irnaqirinaka, ukapi waljapuniskiwa (63,7 % taqi jaqinaktaypitsti 236.238 jaqinakata, uka jakhuwinakatsti, julio paxitawa 2015 marata), jupanakaxa janiwa irnaqaña utjirinakaru ukanakaruxa mankapkiti wiñayjama irnaqirinakjamasas, ukhamaraki uka irnaqawisa jilxatatarakiwa 20% taqi irnaqaña utanakarjamasas kamachiri apnaqirirjamasas. Yaqha jani suma uñjatanakasa utjarakiwa irnaqatapatsa jani amtawi qillqasasa paxsita paxsita irnaqasipxi ukaxa 41.099 jaqinakarak, taqi uka jakhuwinakanxa, sarakiwa taqi uka jaqinakasa irnaqapxiwa taqina lurawinakampisa ukax janiw kamachirjamasas lurayatakiti. Ukaxa jisk'achayataskiwa kunalaykutixa janiwa warminakatakisa masikataki irnaqañaru mantañasa ancha ch'amawa, uka jakhuwinakas jilxataskiwa Jach'a Markana jan irnaqirinakampisa, ukhamaraki ukana janiwa p'iqinchiri apnaqiri irnaqiri warminakasa utjiti. Ukatpi Jach'a Markaxa qhananchayañapawa taqi lurawinakampisa warminakataki kamachinarjamasas.

Kamachimpi apxatasas jan ch'axwayiri markamasas irnaqirinakaru jani sumaru apatapatsa

Suma uñjasa jaqinakaru sarayirixas uñjapxiwas pisi juchawinakakas utjirinakatas FF.AA ukhamaraki jani ch'axwasas sarayirinakan irnaqirinakasa, jupanakaxas jajllipxiwas kunamasas juchayatañapas ukanakatsas. Chile jach'a Markana kamachi utjirinakanxa uka jaqinaka irnaqirinakaruxas janiwas taqi juchanakampisas apxañamakiti, ukhamaraki wilamasipasas uñjataskiwas, ukhamaraki janiwas tantachasiwnakasa utjarakispatis ukhamaraki markapatas

janiwa utjarakiti. Jan atkaña juchañchayañanakaxa taqi jani ch'axwayiri masi markataki irnaqirinakataki ukhmaraki taqi wilamasipatakisa.

Jach'a Markanakana lurawinakapa uñakipasisna uñjataskiwa jani chiqa luratanakasa iyawa sataskiwa jach'a marka kamachi apnaqirinakansa, FF.AA ukhamaraki jani ch'axwayirinaka jupanakaxa janiwa markapata arsusiri irpirjamasa mantkaspati ukhamaraki yanapirjamasa jani ukasa janirakiwa tantachata irnaqirjamasa ukhamasa sartaskarakispati. Ukatrakisa, irnakaña jach'a irpiripsa mayiñapawa casarasiña munapki ukasa, suma uñakipatawa sarnaqwinakapasa munata warmisa ukhamaraki muniri chachasa, taqi uka uñakipawinakaxa janiwa amtaparjamasa qhispita casarasiña atkapxiti, ukhamaraki taqi lurawinakapatsa jark'aqatapxiwa. Ukhamaraki uñjataskarakiwa FF.AA jani ch'axwayiruru mantañtakisa qillqata kamachipanxa mayipxarakiwa jani warmini jani chachaniñapawa, ukata mayipxarakiwa mä qillqata chiqaña uñjaña laphi, uka laphisti warminakarukiwa mayiraki, ukata, uñjataskarakiwa, janiw suma uñjatakiti irnaqirinakasa yatiwinakaparjama, kunalaykutixa janiwa jiskt'awinakasa utjarakiti lurawipatsa ukatsa wakichata lurawixa suma uñjatakiti chanichawi apnaqañanakasa, yaqha markamasi irnaqirinakajamasa. Tukuyañtakisti, FF.AA ukhamari jani ch'axwayirinakana kamachi luratanakasa jupanakatakiwa, ukhamaraki juchanchawinakasa, jupanaka taypita luratakiwa, taqi ukananakasa janiwa jach'a markana kamachirjamasa luratakiti, knatixa uka juchani jaqinakaxa janiwa jist'antañasa atitakiti uka kamachipxarumaxa.

Masinaka imaqata kamachisa utjañapawa

Nayraqata kamachi sarayiyri XIX waranqa marjamansti Jichhurunakana wilamasitaypina qamasifaxa sapamarasa machaqa sarawinakampisa mayjaptaytaskiwa, nayraqata pachana chacha warmi qamasifapatakixa kasaratasifapapininwa ukata wilamasixa qalltasina, ukhamaraki wawanakapasa, irpiri masisti chacha tatañapawapiniwa, ukata aka pachanakansti ukaxa sumata sumata mayja amtawinakampisa chacha warmisa ukhama amtaparjamakiwa qamasipxi, uka qamawinakaxa kamachixa uñtayxiwa chacha warmixama ukata yurita wawanakasa uñt'ayataxiwa chacha warmina wawapxama. Ukhamaraki ukatuquta chachasa warmisa wilamasitaypina mä chiqa kamachirxamawa sarayataski, ukatuquta taqi kamachinakasa nayraqataru suma sarayataskiwa, taqi warminaka, taykanaka awkinakataki, imillanaka yuqallanakataki, tawaqunaka waynanakataki, ukhamawa Jach'a Markana lurawipaxa sarayataski masinaka sumaru sarayasa.

Aka wakichata lurawixa uñjapxiwa yaqha jch'a markanakan lurawinakapsa kunamasa masinaka imaqata kamachinaksa uñjapxi jach'a markana kamachinakaparxama. Ukata uñjataskarakiwa Chile Markana lurawinakapasa, chacha warmi qamawinkapatsa ukhamaraki jaljtawinakapatsa, ukata akatuquta amuyutaskarakiwa, taqi warminaka jani wawaniña atkiri jupanakatakisa kamachisa utjañapawa qulliruru infertilidad satata qullasirisa sarñapataki, ukhamaraki wawanakasa uñjiri masiniñapasa walirakiskiwa ukata wawa ichuqaña kamachinakasa nayraqataru sartayatañapapiniskiwa. Ukhamaraki uñjataskarakiwa usuchata warminaka jani suma wawaniña atkapaspa kunalaykutixa jani qullqinixchi ukasa ukhamaraki k'axu tawuquski ukata jani suma amuyuski ukarakisa, ukata

suma uñjatañaparakiwa masinkaptaypitasa ukhamaraki chacha warmima jaljata jiqhata-siski taqi ukanakatsasuma uñjatañapawa.

Aka wakichata lurawixa suma uñjapxaraki taqi wawata usuta warminakarxa ukhamaraki wawaru ñuñuyaskiri warminaka juchhapata jist'antata jiqhata-sirinakataki 117 warminakawa junio phaxsina 2015 marana), jupanakaxa yanapata jiqhata-sipxi jist'aña utataypina- ukansti wawapampi pä maraniñkama mamapampi utjasipxi-, ukhamaraki jist'antata warmi jist'antata chacha jist'antaña utaru mantkasina jupanakaxa jisk'a wawaniptwa sapxi ukaxa, 63,6% taqi 3.202 jist'antata warminakatxa ukhamaraki 40,5% taqini 41,337 jist'antata chachanaka. Kimsa tunka urukama junio paxsina 2015 marana, taqi ukasa llakisitampi uñjayataskarakiwa, uka jist'antaña utanakanxa janiwa jist'antata jaqinakaxa wawanakapampi sapurusa uñjkaspati, ukatwa utjarakiwa wisitañankaxa, ukana jupanakaxa isi taypinakatsa thaqhayatarakiwa kunsapaska ukanakatsa, ukata jist'antata masipasa jayatuqunakarusa apatarakiwa wisita qatuqañasa jupanakataki ch'amaptayatarakiwa ukanaka uñjasaxa janiwa sum uñjayatakiti imaqta kamachi wilamasipa suma uñjasa saryañanakasa imillanaktaki, yuqallanaktaki ukhamaraki waynanakatakisa tatankapa mamankapa juchapata jist'antata jiqhata-sitapata.

Qullqi Chiqanakata, Sarnaqawinakata Ukhamaraki Taqi Kuna Yatiqawinakata Yatiñasa Utjañapawa.

Jani kunani jakirinaka ukhamaraki suma qamañapasa uñjatañapawa

Jach'a markana suma qamayiri uñjirisa sapxiwa taqini jaqinakasa wakisipxistuwa suma qamañasa (qamañapasa janiwa pisiñapakiti) ukata aktuqunakatsa ancha parlakipataskiwa, ukata sapxiwa aka kamachinakaxa nayraqatarusa sartyatañapawa Jach'a markana yanapawinakapampisa. Akatuqitwa, yaqha tuqu jach'a markanakatakisa pisi qullqini jani kunani qamiri jaqinakasa janiwa utjañapakiti ukata sumqamayirimpisa uñjayatañapawa. Jach'a tantachawi taypina uka Desarrollo Sostenible sata 2015 marana Nueva York uka jach'a markana "amtapxiwa aka jani kunani qamiri jaqinaka jani utjañapataki taqpacha jach'a markanakana" 2030 marakama.

Chile Markana uñapikita jakhuta CASEN 2013 marana jani kunani qamiri jaqinaka uñjayatasa 29,1% 2006 marata 14,4% 2013 uka jakhuwinakas juk'aptayataskarakiwa machaqa lurawinakampisa 38,6% ukata 7,8% ukakamasa. Uka juk'aptayata jakhuwinaka uñjatasa wali luratanaka sarayatasa aka qhipürpachanakanasa, jan ukas utjaskiwa jani kunani qamiri jaqinakasa (2,5% jakhuña lurañ taypita ukhamaraki 4,5% machaq jakhuña taypitaraki, 2013 jakhuwi taypita) ukhamaraki utjarakiwa mayja qamiri jani kunani jaqinakasa. Chile Marcana Jichhapachkamaxa lurapxarakiwa jani kunani qamirinaka jani utjañapataki, Jacha Markanakana lurawinakapa uñjasasa nayraqataru aka amtawinaksa suma jaqinakar uñjasa qamayañtaki sartayataskiwa. Aka jaqinakar u jiskt'aña qamawinakapata jauñanakaxa lurapxarakiwa INDH taypita 2015 Marana, ukan jakhuwinikaxa uñt'ayarakiwa 60,8% jaqinakaxa sapxarakiwa jani kunani qamiri jaqinakatakisa lurawinakapata yaqawinakasa jupanakataki janiwa utjiti, ukata uñjataskarakiw Chile Markana mä tantachatjama jani suma uñjata. Ukhamaraki, Jani

kunani qamiri jaqinakaxa llakiwinakaxa Jach'a Markatakixa päyiri jakhuwimawa jisk'achayasa uñjataskiwa 57,1% uka jakhuwjama jiwasa Jach'a Markasana.

Marzo paxsina 2015 marana jani kunani qamiri jaqinakata paralakipañtaki ukhamaraki suma qamayañtaki purinit'aniwa Jach'a Markasaruja Jach'a Markanaktaypita yanapt'asa parlakipiri jiltata Philip Alston, Juapaxa siwa: "jani kunani qamasirinakata, Chile markaxa walipniskiwa. Aka Jach'a Markaxa nayraqataru lurawinakapampisa mistuña yatirakiwa, qullqinakampi apxatasisa jilxataskarakiwa ukata jani kunani qamirinakasa juk'aptaytaskarakiwa. Jani ukasti utjaskarakiwiwa mä jisk'a jakhuwixa jani kunani qamiri jaqinakasa kunalaykutixa uka jakhuwixa kakisiyiskistuxa, ukata jisk'achayaña utajawinakaxa walxa utjaskaraki, ukata janiwa walijtanti kunalaykutixa jiwasanakaxa lurawinakampisa mätuqurikiwa sartasiñasaxa taqiniru suma qamayasisa".

Suma sarayirtpacha uñjasaxa, jaqinaka taypita arsusa parlaki'patañapawa, kunamasa ka jaqinakaxa qamasipxañapaxa ukhamaraki tukuyañtaki jani utjañapataki aka pisichayaña aka jaqinakarusaxa. Taqi ukanakaxa suma uñjatañapawa, kunapachatixa jach'a Markawa amtapxañapaxa taqi uka jisk'a chawinaka tukuyxañapataki taqi jaqinakataki. Jac'a Markana Lurawinakapaxa kamachi taypinakatsa jikhatasipxarakiwa jaqinakaru suma qamayasa sartayañtakisa, jani uñakipasisa kawkita jutchi uksa, amtapasa kawki markata arsusiipchi uksa, qullqinichi jani qullqinichi ukasa, amtawipasa kawki markatachi ukasa jupanakaxa sartayatapxañapawa Jach'a markanakana kamachiparxama. Ukhamaraki jach'a Markana lurawinakapaxa suma qhananchayañasaxa walipinispawa jani kunani qamiriri jaqinakaru qullqinakampi mayt'asa yanapawinakasa, ukhamaraki bono y transferencia sata ukataypinakatsa, uka jaqinaka jani kunani qamawipata mistusapxañataki ukata nayraqataru qamawinakapatsa nayraqataru mistuñataki, taqi ukatasa jani kunaniru mayampi kutiñasaxa janiwa walikaspati. Taqi ukanakaxa utjaskarakiwa kunalaykutixa jani suma lurawinakasa uñjataki ukaraki, taqi ukanakasti janiwa yanapawi taypitakisa nayraqataru mistkaspati yaqha amtawinakampisa ukaru apxatatañapawa.

Jichhapachakamaxa Jach'a markana uñjataskarakiwa pä jakhuwinaka uta anqana qamiri jaqinakata, mayiristi 2005 marana ukhamaraki yaqha jakhuwisti 2012 marana. Päyir jakhuwi uñjatansti 12.255 jaqinakawa utapata anqana qamirinaka utjaski Jach'a Markasana, 5.001 nayraqata jakhuwitarxama. Taqi ukatsti 84% chachanakawa, uka jaqinakaxa Maule ukatuqu markanawa walja utjaraki, utjarakiwa Los Lagos ukhamaraki Atacama Markatuqunakana, ukata, uta anqana qamiri jaqinakaxa 44 maraninakawa ukhamaraki ukata jupanakaxa qamasipxiwa 5,8 maranaka uka taypina. Ukanaka uñjasinsti jach'a Markaxa lurapxiwa aka jaqinaktakixa, akatuqinakatxa amtataskiwa uta anqana qamiri jaqinakataki. Ukata sapxiwa jani utana qamañasaxa ukakispa ukasa. Ukanakaxa Jach'a Markanakan sutinchayañtakiwa, jani ukata jisk'achatxama suti apaxatañtaki, jani ukasti parlañasaxa 'uta anqana qamir jaqinakata' imantapxiwa sapa jaqinakana sarnaqawipsa ukata mayakjamakiwa taqinisa, jani ukasa sapa mayni jaqi sarnaqasipasa mayjaskiwa, sapa mayniwa yatikapxi ch'ama sarnaqawipatsa ukhamaraki jani utjawinakapatsa, ukata munapxiwa yanapawinaka sapa mayni jaqinakana sarnaqawiparjama.

Jach'a Markasana Yaqha jani kunani qamiri jaqinaka utjarakiwa ukhamaraki jani kunanakanpini qamir jaqinakasa ayllu markanakan qamirinakawa, uka CASEN jakhuwi uñjirina 2013 marana utjatanwa 1.565.915 ayllu marka jaqinaka, Uka CASEN 2013 marana jakhuwi uñjawanxa pisiptayataskarikiwa nayraqata jakhuwinaka uñjatanakatsa, utjarakiwa walja jani kunani qamiri ayllu jaqinakaxa waljapiniskiwa jach'a markan q'ara jaqinaka jani kunani qamirinakatsa. Uka Jakhuwinaka ayllu markana jani kunani qamiri jaqinakata parlatanakata, taqi ukanakatsa ayllu markana jani kunani qamañanakasa pisiptayataskiwa, jani ukasa janipiniwa mä tuqiru sartayañaksa atkaxiti taqi aka Jach'a Markasansa.

Irnaqañataki lurawinakata

Diciembre paxsina 2014 marana Jch'a Marka sarayiristi uñjayiwa mä wakichawi kamachi " palakipayiwa irnaqaña kamachinakapa, mayjaptayiwa iranaqañanakan kamachinakapa" (1055-362 satanarxama), ukana uchapxiwa Chile Markatakixa mä yant'awiwa taqi irnaqaña kamachinaka askichañataki taqi jach'a markanakana sarawinakaparxama tantachata irnaqirinakata. Ukata, aka lurawixa uñjapxiwa taqi lurawipata tantachata irnaqirinata ukhamaraki amtawinakata tantachasisa mayiña ukhamaraki irnaqawipata sayt'asiña.

Tantachata irnaqirinakatxa, INDH jupanakaru llakiyapxiwa kunalaykutixa tantachata irnaqirinakana wakichawipa churapxiwa irnaqirinaka jilaptayañtaksi ukata tantachasisa arsusiñtaksi. Taqi ukanakata jaqinakampi apxatasa amtawinakata parlakipañtaksi, ukata irnaqirinaka tantachawimpi axatasinxä mä tantasiña irnaqirinaka qallatasiñtakixa, ukata jani khitimpisa jupanakata arusipxañapataki. Jaqinakan suma qamayirinakatpachasa, ukata aka kamachixa jani suma luratakchi ukaja qhipharusa kutirakispawa. Ukhamarakiwa, aka wakichata kamachixa mayjaptayiwa utjiri kamachinaksa ukhamaraki taqi utjirinaka jichhakama mayitanaksa janisa utjarakispawa tantachata irnaqirinakatakisa, ukhamaraki taqi ukanakasa jani irnaqirinakana tantachata taypinka ukasti jupanakatakixa jani walirusa sarayataskaspawa, ukata aka mayjachawi kamachixa qhiparusa apaskarakispawa.

Amtawinakata parlakipañatuqitxa, wakichata kamachixa p'ampachiwa irnaqirinakana kamachi panka IV jakhuwina tantachirinakana amtawinakapata mayiñtaksi, ukanakana janiwa tantachasisasa mayitakaspati; sayt'asiña qalltkasaxa taqini irnaqiri jaqinakasa Nukt'a.winiñapawa taxpacha irnaqiri tantacahsitanakasa, ukatasa saytkasisa qalltkasina mayipxarakispawa irnaqaña utaru qullqi apnaqawinakapata yatiñanaksa.

Ukata parlakipawinakana tantachata irnaqirinaka arsurinakatakisa Nukt'awinakaxa. Apsutaspawa. Jichhuru kamachinakanxa amtawinakata mayiñaxa utjaskiwa tantachata irnaqirinaktakisa ukhamaraki qutuchata jaqinakatakirakisa, jupankatakixa kamachixa utjaskiwa Nukt'awinaka ukaxa utjaskiwa 309 amtawi kamachina irnaqirinakan pankapana. Jani Nukt'awinaka tantachata irnaqiri arsusirinakatakisti uka amtawisti qhipatuqiruwa apasiyataspawa jani taqi Jach'a Markanakana lurawiparxama ukhamaraki, janiwa walirusa sarayataskaspati taqi aka amtawinakasa (tantachata irnaqirinaka utjañapatakisa).

Sayt'asiñanakata parlasinsti, INDH jupanakatakixa uka amtawinakaxa irnaqirinakatakixa utjañapawa ukhamaraki, ukanakasa amuyusitañapawa tantachata irnaqañanakaru matañasa ukhamaraki amtawinakata parlakipañatsa, irnaqirinaktaki p'iqinchiri irnaqirimpia amtawipata parlañasa, jani ukasa, kamachi utjiri sarayirinxä chamaskiwa irnaqirinakana sayt'awipaxa, akhamxamasa, jani sumara amtawinakata tukuyatajchi ukasa. Jani ukasa amtawi 381 irnaqirinakana kamachirxamasa, sat'asipxaspa ukasa yaqha irnaqirinakampisa jupanakan lurawipata yaqha irnaqirimpisa uchataskaspawa. Ukatpi, INDH jupanakaxa amuyuyapxiwa Jach'a Markaru qillqatanaka utjirinakasa ukpachaskañapana uka wakichawi kamachinxä sanwa janiwa yaqha irnaqirimpisa lurataparü uskuñakaspakiti

Yaqha uñjayawi utjarakiwa irnaqirinakana sayt'asiwi qalltaña pachata. INDH jupanakaxa llakisiwinakapta sapxiwa kimsa uru amtawinaka askichañtaki 374 utjiri irnaqirinakana kamachirxama, ukana janiwa suma qhanakiti kunatakisa ukaxa. Ukatpi, llakisitanakasa utjaskiwakunatakisa kamachixa uka urunakaapxataskanixa.

Tukuyañtakisti, tantachata markanakataki irnaqiri jaqinakana lurawinakapata INDH jupanakatakixa walispawa Jach'a Markaxa uñjañapawa sayt'asiri irnaqirinaka sumaru sarayatañataki, lurañanakapatsa wakiskirinaka churasina.

Yatiqañanakasa utjañapawa

Yatiqañanakata wakichata uñjatanakaxa, INDH jupanakaxa sapxiwa 2014 wakichata lurawipanxa suma qamayiritaypita suma uñjatañapawa taqi lurawinakasa. Ukaxa munataskiwa taqinitakisa mä chiqaru apatañapataki jani jisk'achasisa nayraqataru sartayañtaki yatiqaña utanakaru mantañtakisa, taqi ukansa suma yatiqañanakasa taqintaki utjañapawa suma yatiqiri jaqinakaru sarayirixamasa (EDH) yatiqirinakatakisa. Ukana uñjatañaparaki taqi kamachiñanakasa nayraqataru suma utjiri kamachinaka sarayañataki.

Mayjaptayata lurata kamachinakaxa Jichhakamaxa walja amtawinakampi apxatata kamachi lurataskiwa, ukanakata suma uñjata ukata iyawa satanakasa utjaskarakiwa, yaqha qamachinakaxa uñjañaskarakiwa ukhamaraki yaqha amtawinakasa kamachiru puriyañasa utjaskarakiwa.

Jisk'a yatiqirinakata jach'a markan lurawinakaparxama sarayiri

Wakichata amtawinaka luratanakärxama satanakaxa yatiqirinakana kamachirxama, phisqha uru mayo paxisina 2015 marana uñjatayaskiwa 20.835 kamachi, ukaxa luriwa jisk'a yatiqirinakata jach'a markan lurawinakaparxama sarayiri, Taqi ukaxa luratañapawa jisk'a yatiqirinakana jach'a markan luriri sarayirinakata, ukata jilxatañapataki, ukata amuyt'asisa jisk'a yatiqirinaka sartayaña. Iyawsaña aka kamachirxa nayraqataruwa apayasistani taqi jisk'a yatiqirinakarusa, ukatasa jaljataskani wakisitanaka churatanakasa jisk'a yatiqirinakatki churatanaksa, taqi ukanakaxa Tantachata Jach'a Markana jiskanakaru tatiqaña utanakaruwa (JUNJI) jupanakaruchurataniwa, Ukata jupanakaru uñjirinakasti, JISK'A YATIQIRINAKATA JACH'A MARKAN LURAWINAKAPARXAMA SARAYIRI jupanakawa uñjani ukhamaraki suma sarayani.

Taqintaki lurata kamachi n° 20.845

2015 maransti utjarakiwa parlakipawinakata kamachinaka taqintakiñapataki, yatiqirinaka yatiqiri utaru mantañapataki, ukata qullqimpi yatiqirina tatanakaparu qullqi mayiñanakasa apsutañapawa ukhamaraki janiwa qullqichasiñas utjañapakiti yatiqirinakalaykusa. Aka kamachi apsutaxa jach'a markarusa nayraqataruwa sartayi kunalaykutixa taqinisa mä tuqi yatiqiwirirakiwa sartyataski, Aka lurawixa Jach'a Markana lurañapawa "taqini jani jisk'achayasa yatiqapxañataki mä chiqaru mayäpt'ayasaki". Ukhamaraki "taqi ukananakasa Jach'a markana yanapawimpiwa sarayatani kamachirxama, ukhamaraki taqi yatiqirinakawa wakisixa suma yatiqawiniñaxa. Jani ukasti, INDH jupanakaruxa llakisyaskiwa jani utjiri kamachinaka jayapachankiri pisi yatiqirinakataki, uka kamachinxaxa utjañaparakiwa yanapawisa pisi yatichirinakaru nayraqataru sarayañtakisa, taqi ukaja jaya markana qamirinakatakisa, ukhamaraki ayllu markanakana qamirinaktaki, Taqi ukasa jumanakataki ch'amawa yatiqaña utaru sarañasa, ukhamaraki juchapata jist'antata jaqinakatakisa, ukhamaraki jani yatiyawixaxa tukuyata jaqinakataki, yaqha tuqita puriri jaqinakataki, ayllu markata puririnakataki, mayjata yatiqirinaka jaqinakataki.

Wakichata kamachita apsutaxiwa taqini yatiqirinaka ukhamaraki jach'a markataki irnaqirinaka jark'atanakata jacha yatiqaña utanakana p'iqinchiriñanakatsa

18 uruna junio paxsina 2015 marana uñjayataskiwa 20.843 kamachi, uka wakichata kamachita apsutaxiwa taqini yatiqirinaka ukhamaraki jach'a markataki irnaqirinaka jark'atanakata jacha yatiqaña utanakana p'iqinchiriñanakatsa. Aka Jark'awixaxa apsutaxiwa machaqa kamachinxaxa ukata uñt'ayatapxarakiwa jach'a yatichaña uta manqhana amtawinakapasa utjarakiwa [n] "jani luraña atkañasa utkjarakiniwa, ukatsa jani suma sarayarakispawa". Uka lurawinxaxa janiwa qhanakiti kuna lurañanakapatsa tantachata yatiqirinakansa, yatichirinaka ukhamaraki jach'a yatiqaña utana irnaqirinaka amatawinakapasa ukhamaraki kawkirusa purini ukanakatsa, ukata amtatawa sumaru sarayatañapataki taqi jch'a tatiqaña utanakansa. Wali lurataskiwa 20.843 kamachisaxa yatiqirinaka Jach'a yatichaña utana sumar sarayas nayraqataru apañatakisa.

Yatichiirinakataki wakichata kamachi

Abril paxsina 2015 marana Jach'a Kamachi sarayirixaxa mantapxiwa yatichirinakana wakichata kamachipa Markanakana Kamachinakata parlakipirinakaru. Kunamasa apatani ukanakata, Kamachixaxa wakichataskiwa yatiqirinakaru lurawinakapatsa yatxatañayañasa taqi yatiqaña unakana irnaqiri yatichirinakaru (jach'a markana yatichirinakaru, qullqita yatiyiri utanakan irnaqiri yatichirinakaru) Jani ukasa, janiwa aka kamachina uskutakiti jisk'a wawanakaru yatichirinakaxa, ukata wali parlakipayarakiwa jisk'a wanaka yatichiri tuqinakampisa. Ukhamaraki aka kamachinxaxa janiwa utjarakiti yatichirinakaru yanapiri lurawinakaptsa, ukan utjaskiwa 38% irnaqiri jaqinaka utjaski tatiqaña utanakana. Ukata walispawa kamachixaxa taqi yatichaña utanakana irnaqirinakaru paxatataspa ukasa.

Ukhamatsa, suma yatichawinakata parlasaxa, aka wakichata kamachinxaxa janiwa suma qhanachayatakiti kunasa suma yatichaña ukaxa. Walispawa wakichawixaxa suma qhanachayaspa kunasa suma yatichaña ukanakata, ukata walispawa amtawinakampi

apxatañasa sum amuyusa jiskt'añasa yatichaña utaru mankiri yatiqirinakarusa ukhamaraki yatichawinakasa apxatatañapawa machaqa amtawinakampisa yatichiri muniri yatirinakatakisa yatiqña utanakana lurawiparxama, taqi ukanakaxa yatichiri muniri yatiqirinakarusa apxatatañapawa jacha yatichaña utana yatichawinakampi. Tukuyañtakisti, kamachinxaxa janiwa suma jiskiti kunamas wali yatichirinakaxa yatichaña utanakana irnaqasipxani ukaxa walispawa wakichawina kunamasa sarayatani ukhamaraki qhawqa wali yatichirinakasa irnaqapxani sapa yatichaña utanakansa. Taqi uka llakisitanakatsa, INDH jupanakatakixa waliskiwa kunalaykutixa taqi aka wakichawixa nayraqataru sarayaski taqi yatichirinakarusa, aka amtawixa sartyataskiwa jach'a markanakana sarnaqawinakapxama.

Jach'a markan uñt'ata yatiqaña utanakana wakichata uñjayapxañapawa kunamanisa yaqirinakana yatiñanakapaxa

Chile Markana yatichawixa sumarusa sarayataskiwa taqinitakisa EDH ukansa ukhamaraki sapürxamasa suma lurataskiwa mayjaptayata amtawinakasa yatichawinakasa ukaxa qalltaniwa 2010 marana. Jani Ukasti, aka yatichawixa janiwa suma apayatakiti kunalaykutixa janiwa utjiti yatichirinaka akatuqita yatichañtakisa yatichaña utanakansa ukhamaraki yaqhatuqi yatichawinakansa utjiri yatichaña utanakana, Uakatpi, llakiyawixa utjaskixa INDH jupanakatakisa aka kamachi amtawinakaxa ukhamjamaki uñjataski ukata taqi lurawinakasa churataski yatiqiri utanakaruki, jupanakaxa janiwa apaña atkapxiti. Ukhamaraki yanapiri yatichirinakaru sarayiri jach'a utawa wakichata yatiwinaksa uskuñapaxa ukatsa uñjañaparakiwa sarawinakaptsa suma sarañapataki, ukhamaraki churañapawa irnaqirinakampisa ukhamaraki qullqi yanapawimpisa taqi yatichaña utanakaru churañtakisa taqi uka kamachi yatichañanakampi sartayapañataki.

Uraqina ukhamaraki suma qamañasa utjañapawa

Uräqpachataki alaxpachataki jani q'añuchata jakasipxañapa

Uräqpachataki alaxpachataki jani q'añuchata jakasiñasa ukanakaxa llakisiyiwa INDH jupanakarusa ukata Jach'a Markana lurañapaxa Uraqinaka ukhamaraki alaxpacha jani q'añuchata sarayañasa walispawa. Ukatsti, uraqinakata nuwasiñanakasa utjaskarakiwa (ukanakansa munataskarakiwa suma uñjañasa INDH jupanakampisa), jach'a Markana amtatanaka luraskapxiwa- Jach'a Markanakana Tantachata Sarayiri ukhamaraki ukata akapachasa mayjaptayata sarayiri Kyoto satampi-ukatuqita amuyt'asisa parlakipañtaki aka pachana junt'uptayasiski ukata jaqinakaru suma qamayañtaki. Taqi akanakaxa apataskiwa 18 marakama ukanakansti walja mayjachawinakawa utjaskaraki. Akaru apxatataskarakiwa jakhuwinakampisa jach'a Markana suma saryirixamasa 2015 marana, kunalaykutixa suma qamañaxa akapachasa q'umañapawa päyir jakhurjamawa uñjataskiwa akapachanakansa, 20,3% ukanakarxama.

Aka wakichata lurataxa uñjapxarakiwa, yaqha jach'a markanakana sumayir lurawinakapaxama, kimsa kamachiwa jichakamasa parlakipataski, ukhamaraki aka parlawita arsuñasa ch'amarakiwa kunalaykutixa suma qamayaña janiwa sumar walisa sarayataskarakiti akapachasa jach'a Markana: i) Umatuqita askichata kamachi, ii) chullunkhanakasa suma uñjaña, iii) taqikuna akapachana qamirinaksa suma uñjaña sartayañawa ukhamaraki uraqinaka suma uñjasa jark'añarakiwa taqinaka jakirinaka jakañpataki.

Irnaqaña utanakana aka pachamamaru luratanakapatxa, ukhamaraki taqi ukaxa jani wali saraykiti suma qamayir saryirinakarsa, ukata pachamama uñjañanakasa suma uñjañanakasa machaqa kamachinakampi ch'amampi apxatataskarakiwa. Taqi ukanakasa yaqha jach'a markanakansa suma katuqataskarakiwa (2011 marana) ukaxa uñjayataskarakiwa, jani ukasa taqi uka uñjawinakasa janiwa ukapinsa uñjkapxiti. Ukatwa aka amtawixa kimsiri sarayirxamawa sarayataski: a) [uka kamachinaka] jach'a markaxa yaqawipa sarayañapawa, ukata suma kamachinaka phuqhayañarakiwa; b) [ukata] irnaqiri utanakana lurawipaxa lurañapawa kamachinakana amtataparxama suma jaqinakaru qamayasisa; c) jani taqi ukanakasa luratakchi atitakchi ukasti taqi ukanakasa kamachirxama luratañapawa.

Umanakata wakichata kamachi mayjaptayasa

Jacha markasana umanakata uñjañankasa jaqinaka umañapataki ukhamaraki yapunaka satañatakis wali wakisiripiniskiwa umaxa ukhamaraki apnaqawipasa janiwa suma qhanakiti umanaka 1981 marana wakichatanakansa. Aka qhipürpachanaxa walja wakichanakawa uñjayataski mayjaptayañtaksi utjiri umana kamachinaksa, ukatsa wali sarayataskarakiwa jach'a markan sarawipampi satyayatañapataki- uka wakichawixa utjaskiwa N°7543-12 t'aqachata pankana.

INDH jupanakaxa sapxapiniwa, jach'a markanakana uñjatanakaprxamas, Jach'a Markanakaxa ñlurapxañapawa umana suma uñjañasa, ukhamaraki yaqhatuqinakatasa, (1) Umaxa utjañapawa taqi jaqinakata wakisipiniwa umañapatakisa ukhamaraki usunakata jark'asiñtakisa ukhamaraki, (2) Uma utjiri ukatuqirusa taqintakisa mantañaxa utjañapawa jani khithu uñakipasasa, ukhamarki askiñapawa jani kunani qamirinaktakisa (INDH, 2013 marana, 209 qillqata laphina). INDH jupanakaxa waqaychapxiwa, uka kamachi mayjaptata luratanakaru, ukata iyawsatanakaxa, walirusa sarayarakiniwa, ayllu markanakana jaqinakarusa, ukana suma uñjasa taqi jaqi uma utjirinakaru mantasinsa.

Wakichata kamachi pachamamana ukhamaraki alaxpachana taqikuna jakiri suma uñjañataki ukata uraqinaka jark'ata akatuqitaki

Aka pachana taqi jakirinakaxa suma uñjatañapawa aka pä amtawinakaxa suma akapacha sarayirijamasa. Ukatjamawa, jakirinakaxa, taqinina jakañapasa suma jakañapasa utjañaparakiwa jakawinjama, manq'awipasa, wali jakasiñapatsa jani ukasa jakañtaypipatsa. Aka pachana Taqi kuna suma jakayaña ukanakaxa ukata parlasinsti ayllu jaqinakana markapatjama sarnaqawipaxa janiwa suma sarayatakiti ukhamaraki

achachilanakan sarnaqawipsa nayraqataru saryañanakatsa. Tunka kimsaqallquni uruna junio paxsina 2014 marana mä wakichata amtawixa apayataskiwa apayirtypita S.E. Jach'a Markanakan p'iqinchiri irpiriru, jupanakawa uka kamachinaka apsupxi sumar aka jach'a markana sarayañapataki taqikuna qamiri aka pachamamana suma uñjasa jark'asisa qamayatañapataki. Uka kamachi saryataxa mä t'aqa kimsaqallquri lurawita apsutawa 20.417 kamchita. Taqi ukaxa payatañapanwa Jach'a Markanakan kamachikata parlakipiriru mä marpachana uñjayatpacha, ukata yaqha kamachinakampisa apxatataskaniwa. Ukata, jach'a markaxa chiqaru sartayananiwa aka taqi jakirinaka sarayatañapataki, suma nayraqataru apñtakixa jach'aptayañawa aka jark'awi amtawinaksa. Wakichata kamachixa taqi akapachana jakirinaka suma uñjatañapatakiwa, ukata askichasa ukhamaraki sapaki sarqasipxañapataki. Ukaxa jichhakamaxa lurataskiwa, aka wakichata kamachiruxa apxataskiwa 1.251 satanakampi. Ukata INDH jupanakatakixa waliskiwaka aka lurawinakaxa, suma saryirtuqutakwa llakispixi, ukana janiwa ayllu qamiri jaqinakan amtawinaksa taqi jakirinakata arsusipxañapatakisa. Ukhamaraki aka kamachixa wali irnaqir utanakaru luqt'ataskaparakiwa, ukaxa walikiwa, taqi uka lurawinakatxa janiwa ayllu jaqinakaxa yatkapxiti kunaykutixa jupanakawa taqi aka jakirinakarsu suma sarayapxixa. Ukhamaraki wakichata kamachixa janiwa sum uñjkarakisa uchakipawinakata jark'ata uraqinakatsa, taqi ukanakaxa jach'a markan jark'ata uraqipawa jani ukasa ayllu markan uraqipaskiwa.

Wakichta kamachinaka suma uñjañataki chhullunkhanaksa

Suma uñjiri taypinakatsa, chhullunk'anaka umaru tukuyirisa wali sumawa uka uñjañaxa, kunalaykutixa uka chhullunkhinakawa walja uma churaskisto sudamérica sata jach'a markanakaru. Aka kamachixa parlakipataskiwa mayo phaxsina 2014 marana markanakat arsuri taypinakata, ukanakana thaqhataskiwa suma uñjawinaka. Aka kamachawixa jach'a markana irnaqiri p'iqinchirixa uñt'ayiwa yaqha sutimpi uskusa parlakipapxarakiwa marzo phaxsina 2015 marana, yaqha sutimpi uhataxa mayjaptayiwa kamachi utjirirusa ukata paqallqu uruna octubre phaxsina 2015 maranxa jacha Markan irpiri P'iqinchirixa machaqa amtawimpi apxatarakiwa. Nayraqata uñjatankarjamasti, wakisirakiwa aka chhullunkhanakaxa suma jark'asa uñjatañapawa kunalaykutixa ukaxa taqi jaqinakarusa uma churayistani, ukhamaraki suma pachamama uñjasiñtakiraki taqi jakirinaka suma qamasinapataki jani pisichasisa, Jach'a marka kamachimpi sarayiristi apaqirakiwa nayraqtjama suma uñjañanakasa, sustitutiva sataparjamasa, ukaxa llakisiyarakiwa taqinirusa, ukana janiwa suma qhanakiti uñjañanakasa jach'a chhullunkhanakarusa, ukhamaraki janirakiwa uñjkarakiti yaqha chullunkhanaksa, uka uraqi chullunkhatanakasa *permafrost satnakatsa*, ukaxa kikipastamaskarakiwa uka jach'a chhullunkhanakamasa.

Ayllu jaqinakaruru jiskt'añanakatsa, taqi wakichta kamachinaka parlatanaka uñjatankatsa, ukanakata walispawa arsuñasa kunalaykutixa ukataypinaka ayllu markanakana qamiri jaqinakasa qamasipxarakiwa, ayllu jaqinakaruru jistawinaka utjañankapatxa aka kimsa wakichata kamachinakatxa. Chile Markaxa aka apnaqawinakatxa janiwa chamanikiti kamachinaka sarayañatakisa, ayllu jaqinakampi parlakipasisa nayraqataru sarayañatakisa, ukanakaxa suma uñkipataskiwa INDH junakan lurawinakapampisa, yaqhatuqitsti, taqi ukanakata luratanakarjamasti, Jach'a Marka Kamchimpi Sarayiristi janiwa ayllu jaqinakaruru

jiskt'awinakatsa qhanachaykiti nayraqtaru sartasiñapatakisa, ukata sataskarakiwa Jach'a Arxatiri saryirisa.

Ukhamaraki, kimsa wakichata kamchinakanakatjamaxa (umanakata wakichata kamachi mayjaptayata, ukata taqikuna jakiri suma uñjañataki ukata uraqinaka jark'ata ukhamaraki Jach'a Markana Uraqinaka Jark'iri, ukhamarki wakichata kamachinaka jach'a chhullunkhanaka sum uñjirinaka) suma lup'iñasa, walispawa kunalaykutixa aka kamachinakaxa ayllu jaqinakaruru yanapaspa ukasa, jani ukasti aka kamachixa mayjaptayataxaniwa taqi kuna utjirinakaruru ukhamaraki jakirinaka uñjiri mantañanaksa atitakaniti kunapachatixa uka uraqinakaxa Jach'a markataki jark'atajaniwa taqi kuna utjirinaka suma jakayañtiki. Uka uñjasawa INDH jupanakaxa sapxiuwa suma luratañapataki, kunatixa uka luratanakaxa jani chiqpanisa juparu kuliraykani ukata, ayllu jaqinakaruru jiskt'awinakaxa janiwa suma luratakaniti.

Taqi markana sarnaqawiparijama saryaña ukata suma qamasipxañapataki.

INDH yuriwipatpacha 2010 marana, Jach'a Markaxa janiwa amuyusiña munkapxiti kunalaykutixa utjaski walja markapatjama sartasiri jaqinakasa, ukata janirakiwa utjiti akatuqinakata parlakipañanakasa kunapachatixa paralakipañtakisa Jach'a Markampi ukata ayllu markana qamiri jaqinakampi parlakipañanakasa, jani ukasa mapuche markanakana arsusiwinakapasa uñjayasiskarakiwa taqi jaqitaypinakatakisa, yaqha markanakaxa arsusipxarakiwa, Rapa Nui markasa, Jupanakaxa mayiskapxiwa achachilanakana quta taypina uraqinakapa ukhamaki inti jalsu tuqinkiri ayllu marka achachilanaka uraqinakapa mayisikapxarakiwa walja maranakatpachawa ukanaka mayisikapxi ukhamarki umanaksa mayisiskaparakiwa kunalaykutixa ukampiwa jupanakaxa qamasipxi ukata qhuya manqha irnaqañatakisa umasa pisiptayatakiwa.

Lurawinaka qalltkañtakisa jikt'awinakaxa utjañapawa

Lurañanaka wakichasina jiskt'atañapapiniwa, jani ukasa jani ukhamapunikiti, taqi ukanakaxa nayraqataru amtawinakampi yaqha markawinakampisa suma sarañtikiwa. 2015 maranxa tukuyataxiwa pä jiskt'awi kamachinaka taqi jach'a Markana: (1) jiskt'awi lurawinaka qalltantakixa lurataniwa ayllu markanakana sartayiri irpiri uta ukhamaraki ayllu markanakaruru yanapiri uta, ukaxa lurataniwa jacha marka suma parlakipiri uta (MDS) ukhamaraki, (2) jiskt'awinakaxa utjañaparakiwa sustitiva ukatuqinakatsa uka kamachinakaxa lurataskaniwa Taqituqi Markanakan Lurawipampi Irpiri Uta, jupanakana amtaparjaman markapana q'uchuñchayaña, ukaxa luratawa Taqituqi Markanakana Lurawipampi Irpiri Utanakampi (CNCA).

INDH Jupanakaxa aka wakichawi luratanaksa uñjapxarakiwa, ukata wakichapxarakiwa qillqatanakampisa taqi lurawinakampisa, suma taqi markana qamayirjama sarayasasa.

Araucania Markana ch'axwawinaka Markanakan Amtawinakaparjama sarayaña

INDH Jupanakaxa llakisitjamawa jiqhataxipxi markapana sarnaqawinakata arsusisa ch'axwasinaka uñjasinna. Aka tukuyawi wakichatasti, Jach'a Yanapiri Utaja 14 iwxata lurawinaka taqituqi markanakataki, markapan sarnaqawipa laykusa ch'axwawixa utjarakitanwa. jani ukasti, Araucania Markanwa aka ch'axawawinakaxa waljaskixa, ukana mapuche markasa nuwatjamasa jikxatasipxarakiwa ukhamaraki utjarakiwa nuwatanakasa q'ara jaqinakarusa.

Aka askichaña sarwiste, Jacha yanapirinakaxa walisypwa Jach'a Markaxa wakichawimpi apxataspa jichhapachtaki, jani ukasa quipürpachana saryatañapataki, taqi jani suma saryatanaka askichañtaki. Ukatwa, INDH jupanakatakixa walisypwa juchanchawinakapi apxatatañapaxa nuwiri ch'axwayirinakaruxa, Jach'a Markana arxatirimpi uñjatayañapawa, taqi ukaxa janiwa sapakisa askichaskaspati, taqi uka nuwasifianakaxa jupana uraqipwa mayisisawa arsusisa ch'axwasipxi, ukata markapsa jani suma uñjayasa saryataskixa. Ukatpi, aka ch'axwawinakaxa tukuyjañapawa suma amuyumpi uraqinakata parlakipasisa akatuqi markanakana, taqi ukanakaxa askichatañapawa suma parlakipasisaJach'a Markata Marka Masinakampisa.

Taqi jaqina lurawinakapata jani jik'achayañampi

Janchipa aljiri ukhamaraki suma qamayiri uñjiri sarayiri

Aka janchipa aljasiri luririnaka uñjasaxa sumapini uñjañawa taqi lurawinaksa ukatasa suma qamaña taypitsa: warminakana sarnaqawipatsa, usunakapatsa qulliriru sarañaptsa, kunatuqinsa irnaqasipxañapataki, jani nuwata jikxatasipxañapataki, taqi jupanaka jikxatasipxi janchipa alxasisasa; jani munkasa janchi alxiri apatanakaru, ukhamaraki jisk'achayasa sarayiritanakaru, jani kunani ukata janchi alxasisa qamirinakaru, ukata yaqhanakasa warmipxiwa, warmiptayata chachanakawa nuwata uñjasipxaraki, ukhamarki jisk'achayatapxarakiwa. Jupanakaxa armataskapxiwa: taqikuna lurawipatsa jupanakasa jaqinakaskapxarakiwa ukatwa, jupanakatakixa suma qamaña kamchimpisa jach'a markasa jupanakaru uñjapxañaparakiwa, suma amuyusisasa, jupanakan lurawinakapatjamaru. Ukatwa, aka wakichawixa jach'a markanakana sarawipampi suma uñjayaskapxixa, ukata Chile Markasa suma uñjaskarakiwa uka amtata kamachinaka, ukatakixa apthapitaskiwa janchipa alxiri lurawinaka taypita jani ukasa uka taypinakana irnaqasipxi.

Utjaskiwa, Taqituqi Markanakansa ukhamaraki yaqha Jch'a Markanakansa, walja parlawinakawa akatuqita utjaski kunalaykutixa janchi aljasiña irnaqawixa uñjataskiwa **ch'amampi utatuqiru apatjamapxiwa**, kunamasa aka lurawinaka saryataspaxa ukatsa uka lurawixa irnaqañjama uñjatañapataki, aka Jach'a markanxa janiwa kunamasa apayañamakiti. Aka Jch'a Markana, tatntachata jaqinakasti, ukana warminakawa utjaski, jupanakaxa amtapampi arsusifia munapxiwa, taqiqituqjamata, jupankana anchi alxawinakapata wakichawimpi aptxatañasa walisypawa, Irnaqañjama uñjatañapataki. Ukata, jichhakamaxa janiwa utjiti kamachinakasa jupana sarnaqawipa sarnaqayañtakisa. Ukhamarakisa kawkituqinakanasa jupanakaxa sarnaqasipxakiwa uka uñjirisa janiwa utjarakiti, ukatwa jach'a markana lurawipasa wakisikixa wakichata kamachipampi

apxatañapaxa ukata suma qamasipxañapataki. Jani ukasti uka lurawixa, ukatwa jichhakamaxa amtawi kamachinakaxa yatxatawinkaskiwa, janiwa uka lurawinakata utjkiti mä t'aqa amtawixa akatuqita. Chile Markana, janchipa alxiri jaqinakaruru qulliriru sarañapa (ETC) Sata ukanakata uñjasiñtaki. Qulliri taypita uñjataskarakiwa janchipa alxarinakaxa usunaka apnaqirjama, ukaxa janiwa uñjataki taqi sarawinakampisa, kunalaykutixa Jach'a Markaxa usu apjirimaki uñjaskapxi, jani ukasti janchi alxiri tuqutwa uñjatañapawa taqikuna sarnaqawipa uñjasinsa.

Päyir tuquta INDH jupanakaxa uñjapxiwa isk'achawinaksa ukhamaraki turiyapxiwa janchipa alxirinakaruru jisq'a qulliri utanakana. Ukatwa, jisk'achayatasa jikxatasipxarakiwa ukata "umiri jaqi" jupanakaruru sapxarakiwa jani ukasa warmiptayata chachanakaruxa janiwa sutiparu uñt'atajamasa jawsatakiti, ukata jark'atama uñjasipxi qulliri utanakaruru sarñatsa. Jach'a markaxa taqi lurawinaksa lurapxañapawa uka jani wali luratanakasa jirtuñapawa ukata suma sartyatañapatakisa, ukatsa, usu uñjirinakarusa, suma amuyusisa yatxatayasasa usunaka uñjirinakarusa ukata wali aka tuqita parlasina tukuyxañawa taqi jisk'achawinaka utjirinakatsa.

Kimsiri lurawinsti uñjataskarakiwa jist'awinaka INDH jupanakampi luratanakatsa, Janchipa alxasirinakasa jani suma uñjataskapxarakiwa suma kamachi sarayinakatuqitasa, taqi ukanakaxa luratapaniskiwa, jani ukasa, chimpupa mayisiñanakansa uta anqanakana janchipa alxirinakasa, ukatwa jach'a utana lurawipaxa usunakata jark'añtakiwa. Ukata usunaka thaqhañtaki, ukhamaraki nuwakipiri jaqinakasa kamachimpi apxatatañapawa ukhamaraki taqi jani wali luratanakasa warminakaruru ukanakatsa, taqi jaqinaka jani jupanakatsa jark'asiri atkiri jaqinakarusa suma uñjatañapawa.

Tukuyañtakisti, yaqhatuqita k'arimpi apanita jaqinaka janchipa aljasiñtaki, taqi akatuqinakata kamachi 20.507 sartawipatsa, INDH jupanakaxa uchapxiwa pusi kijawinaka akatuqita, 2015 marana pä kamachiwa ukanaki lurataski. Ukata jichhapachaxa tukiwa, Coreano warminaka apanitapxiwa Chile Markaruru k'arimpi ukata, ukata chile markankasasinsa jupana chimpupa aparatapxarakiwa ukata janchipa alxiri irnaqiri apatapxiwa umaña utanakansa. Yaqha jani wali lurawisti Venezuela Markata warminakasa apanitaskarakiwa, janchinakapa uñjayasa alxatañapataki escort sata, jupanakaxa jani munapampitsa janchipa alxañana irnaqayata jikxatasipxarakiwa Oriente de Santiago ukatuqina.

Jach'a Markana Ch'axwawi utjirinakata ukhamaraki suma jaqinakaruru qamayasa sarayatanakasa (1973-1990): arxatirirusa apatañapawa.

Qhipüru maranakarjamasasa, aka lurawixa uñt'ayiwa 25 marana kutiyanita taqini arsusiñana utjawipatsa, Chile Markaxa akatuqita nayraqataruru sartasiwa taqi jani wali luratanakatsa qhanptayasisa, ukatwa jichaxa arxatasa ukata askichasasa taqi uka ch'axwawinaka qhipäru jaytasisa sartasitaskiwa. Jani ukasa nuwakipta usuchayatanakasa masinapakaxa arsusiskapxiwa. Jiwata Manuel Contrera ukhamaraki Moren Brito, jupanakaxa

p'iqinchiripxanwa ukhmaraki DINA sata ukana agente ukhama irnaqasina, ukata uñjayapxiwa taqi chiqanaka yatitakisa ukata juchayatañapawa uka lurawinapakata jani maranaka pasaykipansa.

Aka wakichata lurawixa uñakipapxarakiwa jach'a Markanakana lurawinakaprijamasa juchawinakatsa arxatirinakampi apxatasasa saryatañapawa aka Jach'a Markana. Akatuqitsti, uñjataskarakiwa aka marana lurawinaksa, 2015 marana uñjapxiwa Arxatiri sarayiri Jch'a Utana, ukata Jach'a kamachi sarayiri Utampi ukata Jach'a kamchi luririmpi jupanakaxa janiwa tukuykapxiti amtawinaksa. Ukanakatxa, jach'a markanakana kamachipa sarayirinakasa iyawsapxiwa ch'axwawina utjiri masiparusa yanapimpi apxatataniwa ukhamjama uñjatakchi Valech I ukhamaraki Valech II ukhamarjama, taqi ukaxa janiwa ukarjamaki tukuyañtaki luratakiti. Uka lurawixa Chile Markatakixa utjaskiwa, arxatirituqunakatsa, taqi lurawinapakasa uñjataskarakiwa 2014 ukhamaraki 2015 maranakana. Ukatrakisa, taqi uka sarawinakasa suma saryataskarakiwa, ukata usuchäyata jaqinakaraku kutiyataxarakiwa yanapawinakampisa.

Ukatuqinakatsti taqi amtawinaka sarayirinakampisa aka wakichawixa sarakiwa walispawa jani arsuñanaksa aptañasa taqi uka juchanaka uñjirinakampisa jst'antata ukata nuwakipata tuqinakatsa, taqi ukawa jani suma saraykiti arxatirina lurawinapaksa, ukata uka jark'iri kamachixa 1978 apsutañapawa. Taqi uka t'aqa qillqtanakasa jichakamasa jiwa apsutakiti DD.HH ukatuqinakatsa, jani ukasa 2014 marana uñt'ayatawa ukataypita wakichata kamachixa.yaqha jach'a markanaka saryirinakaxa sapxiwa aka jani luratanakatsa, juchanaka thaqhawinakansa anchpacha jani lurta utjayataski uka Pä wakichta Valech sata uñjawinakata, janiwa utjarakiti jisktáña yanapaña arxataña utanakasa usuchata masinakataki. Tukuyañtakisti, utjaskarakiwa siwa jani arsuñanakasa jach'a markana ukapachana irnaqiri uñjirinakampisa (ex agentes) jupanakaxa irnaqapxiwa juchaninaka uñt'ayañtaki ukata yatiyasiñapataki, ukhamaraki utjaskarakiwa siwa lurawinapakatsa luqt'atapxiwa jani suma qamayiri sarayirinakarusa.